

Content Analysis of the Friday-Prayer and Eid Sermons of Imam Ali (peace be upon him) from a Doctrinal-Education and Faith-Formation Perspective

Zahra Sadat Akhlaghi¹, Aliyyeh Rezadad²

¹ MA., Department of interpretation and Quranic Sciences, Almustafa International University, Mashhad, Iran. asemansz@yahoo.com

² Department of islamic education, Farhangian University, Tehran, Iran
(Corresponding author). a.rezadad@cfu.ac.ir

Abstract

The present study aims to analyse the content of the Friday-prayer and Eid sermons of Imam Ali (peace be upon him) and to extract the components of faith formation. Using a qualitative content-analysis methodology, the necessary data were extracted from Imam Ali's sermons and, through open coding, the key educational concepts and themes were categorised. The findings indicate that Imam Ali's sermons address, in a balanced manner, both the theoretical and the practical dimensions of faith formation. In the theoretical dimension, concepts such as tawhīd (monotheism) (28.92 %), the afterlife (ʿĀqibah) (25.30 %), and prophecy and imamate (45.78 %) are emphasized as the principal foundations of faith formation. In the practical dimension, piety and avoidance of moral vices (85.24 %) appear most frequently, while adherence to religious obligations (14.76 %) is also highlighted as an educational tool. Imam Ali (peace be upon him), in his sermons, stresses methods such as meaningful learning, role modelling, and learning through practice for the cultivation of faith. These results can be employed in the design of doctrinal-education and faith-formation programmes and can assist in nurturing the younger generation on the basis of epistemic and ethical values.

Keywords: Faith formation, Education, Islamic doctrines, Friday-prayer sermon, Theoretical cognition, Practical behaviour, Imam Ali (peace be upon him).

Received: 2025/10/06 ; **Revised:** 2025/12/12 ; **Accepted:** 2025/01/08 ; **Published online:** 2026/03/30

Cite this article: Akhlaghi, Z.S. & Rezadad, A. (2026). Content Analysis of the Friday-Prayer and Eid Sermons of Imam Ali (peace be upon him) from a Doctrinal-Education and Faith-Formation Perspective. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 7(1), p. 31-48. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.18990.1404>

Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

تحلیل محتوای خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) با رویکرد آموزش عقاید و تربیت اعتقادی

زهره سادات اخلاقی^۱، علیّه رضاداد^۲

^۱ کارشناسی ارشد، گروه تفسیر و علوم قرآن، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، مشهد، ایران.
asemansz@yahoo.com

^۲ گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
a.rezadad@cfu.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) و استخراج مؤلفه‌های تربیت اعتقادی بوده است. با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، داده‌های مورد نیاز از خطبه‌های امام علی(ع) استخراج و با روش کدگذاری باز، مفاهیم و مضامین تربیتی کلیدی دسته‌بندی شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که خطبه‌های امام علی(ع) به طور متوازن به دو ساحت نظری و عملی تربیت اعتقادی پرداخته‌اند. در ساحت نظری، مفاهیمی مانند توحید (۲۸،۹۲٪)، معاد (۲۵،۳۰٪)، و نبوت و امامت (۴۵،۷۸٪) به عنوان پایه‌های اصلی تربیت اعتقادی مورد تأکید قرار گرفته‌اند. در ساحت عملی، تقوا و پرهیز از رذایل اخلاقی (۸۵،۲۴٪) بیشترین فراوانی را داشته و عمل به فرایض دینی (۱۴،۷۶٪) نیز به عنوان ابزارهای تربیتی مورد توجه قرار گرفته‌اند. امام علی(ع) در خطبه‌های خود، با تأکید بر روش‌هایی مانند یادگیری معنادار، الگوسازی، و یادگیری از طریق عمل به تربیت اعتقادی پرداخته است. این یافته‌ها می‌تواند در طراحی برنامه‌های آموزش عقاید و تربیت اعتقادی مورد استفاده قرار گیرد و به تربیت نسل جوان براساس ارزش‌های اعتقادی و اخلاقی کمک کند.

کلیدواژه‌ها: تربیت اعتقادی، آموزش، عقاید اسلامی، خطبه نماز جمعه، معرفت نظری، رفتار عملی، امام علی(ع).

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استناد به این مقاله: اخلاقی، زهره سادات؛ رضاداد، علیّه (۱۴۰۵). تحلیل محتوای خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) با رویکرد آموزش عقاید و تربیت اعتقادی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۱۷(۱)، ص ۳۱-۴۸. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.18990.1404>

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

در شرایط کنونی که جامعه اسلامی با هجمه شبهات اعتقادی و تهاجم فرهنگی دشمنان مواجه است، توجه به آموزش صحیح معارف دینی و تربیت اعتقادی نسل جوان به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل شده است. تربیت اعتقادی به فرآیند نظام‌مند پرورش و تقویت باورهای دینی تعریف می‌شود؛ به گونه‌ای که متربی با شناخت آگاهانه، به صورت قلبی آن باورها را بپذیرد و در عمل بدان پایبند شود (عباسی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۱۱). این اهمیت زمانی مضاعف می‌گردد که به فرموده مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب «تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیان‌های بی‌جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷، ص ۱۲). با وجود این تهدیدات و ظرفیت‌ها، نظام آموزشی کشور با چالش‌های متعددی در حوزه تربیت اعتقادی مواجه است که ازجمله می‌توان به ضعف محتوایی برنامه‌های درسی، ناکارآمدی روش‌های تدریس سنتی، عدم آشنایی کافی مربیان با منابع غنی اسلامی مانند نهج‌البلاغه، و ناتوانی در مواجهه منطقی با شبهات نسل جدید اشاره کرد (شجاعی و عوض‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۶۳). این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و با تعریف عملیاتی از مفاهیم کلیدی مانند «آموزش عقاید» (فرآیند نظام‌مند انتقال مفاهیم بنیادین دینی با ادله عقلی و نقلی) و «تربیت اعتقادی» (فرآیند پرورش باورهای دینی پایدار از طریق تلفیق ساحت‌های نظری و عملی) به بررسی این سؤال اصلی می‌پردازد که «چه مفاهیم و اصول کلیدی اعتقادی در خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی (ع) برای تربیت اعتقادی جامعه مورد تأکید قرار گرفته است؟». باید توجه داشت که انتخاب خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی (ع) به عنوان منبع پژوهش، از چند جنبه حائز اهمیت است: نخست آنکه، این خطبه‌ها در جمع عمومی و در مراسمی با شکوه ایراد شده‌اند که خود نشان‌دهنده اهمیت مخاطب‌شناسی و ظرفیت آموزشی این بیانات است؛ دوم، امام علی (ع) در این خطبه‌ها به عنوان معلمی الهی، با تلفیق ادله عقلی و نقلی، به تربیت همه‌جانبه اعتقادی جامعه می‌پرداختند؛ سوم، محتوای این خطبه‌ها به گونه‌ای تنظیم شده که هم به شبهات فکری پاسخ می‌دهد و هم راهکارهای عملی برای زندگی دینی ارائه می‌کند. از این‌رو، یافته‌های این تحقیق می‌تواند مبنایی برای تدوین الگویی جامع در آموزش معارف اسلامی باشد که در نظام رسمی آموزش و پرورش مورد استفاده قرار گیرد. الگویی که هم به بُعد شناختی و استدلالی اعتقادات توجه دارد و هم راهکارهای عملی برای درونی‌سازی این باورها ارائه می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

به طور کلی با بررسی‌های انجام شده در منابع تاریخی و حدیثی، تعداد ۱۷ خطبه از امام علی (ع) در

منابع تاریخی و حدیثی نقل شده است. در این میان یک خطبه مربوط به عید فطر و یک خطبه مربوط به عید قربان می‌باشد و سایر موارد خطبه‌های نماز جمعه است. از لحاظ بافت موقعیتی، این خطبه‌ها از منظر مکان‌شناسی و مخاطب در شهرهای مدینه، کوفه و بصره بوده و از منظر زمان‌شناسی در فاصله سال‌های ۳۶ تا ۴۰ هجری قمری یعنی در دوران حکومت چهار سال و نه ماهه حضرت ایراد شده است. اولین خطبه ایشان در اولین جمعه بعد از آغاز حکومت در میان مردم مدینه، در تاریخ ثبت شده است. از لحاظ مأخذشناسی، این خطبه‌ها در آثار مختلف تاریخی و حدیثی نقل شده و مهم‌ترین این منابع که نشان از توجه اندیشمندان اسلامی به خطبه‌های امام علی (ع) پیش از گردآوری نهج البلاغه دارد، اثر زید بن وهب جهنی (م. ۸۴ ق.) با عنوان «خطب علی (ع) يوم الجمعة و الاعیاد» بوده که متأسفانه به علل نامعلومی از صفحه روزگار پاک شده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷، ص ۱۸۷-۱۹۱). همچنین آقابزرگ تهرانی در کتاب خویش، به ده‌ها کتاب با عنوان «الخطب، خطب علی و...» اشاره کرده و متذکر شده این موارد نشان‌دهنده اهتمام شیعیان مبنی بر ثبت و نگهداری خطبه‌های آن حضرت است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷، ص ۱۸۷-۱۹۱). با این حال آنچه در منابع امروزه در دسترس است، در آثار متقدمانی نظیر «العقد الفرید» اثر ابن عبدربه (م. ۳۲۸ ق.)، «مروج الذهب» اثر مسعودی (م. ۳۴۶ ق.)، «الاخبار الطوال» تألیف دینوری (م. ۲۸۱ ق.)، «وقعة الصفین» از نصر بن مزاحم (م. ۲۱۲ ق.)، «نهج البلاغه» از سید رضی (م. ۴۰۶ ق.)، «الامالی» شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق.)، «الامالی» شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق.)، «مصابح المتجهد» از شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق.) و غیره آمده است. در خصوص پیشینه پژوهشی معاصر درباره خطبه‌های جمعه و عیدین امام (ع) باید گفت، با وجود غنای بی‌نظیر آموزه‌های اعتقادی امام علی (ع)، متأسفانه تاکنون پژوهش‌های اندکی به تحلیل نظام‌مند این آموزه‌ها با رویکرد آموزش و تربیت اعتقادی پرداخته‌اند. در این میان می‌توان از کتابی با عنوان «خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)» از مهریزی و ذبیحی‌فر (۱۳۹۰) نام برد که به جمع‌آوری و تحلیل خطبه‌ها پرداخته است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی درباره خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)» از این نویسندگان (۱۳۸۹) منتشر گردیده است. عبداللهی (۱۳۸۶) نیز در کتاب دیگری با عنوان «خطبه‌های معصومین (ع) در جمعه‌ها و عیدین»، این خطبه‌ها را جمع‌آوری نموده است. بررسی‌های فوق اگرچه گامی مهم در گردآوری و شناخت خطبه‌ها بوده‌اند، اما فاقد تحلیل تربیتی و مؤلفه‌محور با هدف به‌کارگیری در نظام آموزش عقاید هستند. این پژوهش با پرهیز از توصیف صرف، وارد تحلیل تربیتی- کاربردی شده است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی از نوع استقرایی صورت گرفت و به تحلیل محتوا از دید

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها نگریسته و از هیچ نظریه پایه‌ای استفاده نشده است. علت استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش، کشف مشخصاتی ویژه از پیام‌های تربیت اعتقادی موجود در خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) به شکلی عینی، و تفسیر ذهنی محتواهای موجود در این بیانات بود که هم مضامین آشکار و هم مضامین پنهان آن‌ها را دربرداشت. به منظور تحلیل این متون، پژوهش در شش مرحله انجام شد: انتخاب مسئله، جمع‌آوری داده‌ها، انتخاب متن تحلیل‌شده، مفهوم‌سازی، مقوله‌بندی، تحلیل نتایج. محققان بنا به ماهیت اجرای کار، خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) در چهار سال حکومت ایشان در فاصله سال‌های ۳۶ تا ۴۰ هجری را به عنوان جامعه آماری در نظر گرفتند. محتوای این سخنان از کتاب‌های مختلف حدیثی و تاریخی به دست آمد. بدین ترتیب با توجه به مسئله تحقیق، متن خطبه‌ها استخراج شده و بعد از آن، مضمونی که کاملاً با مسئله پژوهش ارتباط و انطباق داشت، مورد بحث قرار داده شد. سپس در مرحله مفهوم‌سازی، کدها و مفاهیم مستخرج از متن تنظیم، و با مقوله‌بندی آن‌ها، به آخرین و مهم‌ترین مرحله، یعنی تفسیر و تحلیل نتایج و پاسخ به پرسش‌های پژوهش پرداخته شد. به منظور کدگذاری داده‌ها در این پژوهش، داده‌ها خط به خط خوانده شد و سپس مفاهیم و جملات اصلی استخراج و مقولات و طبقات را تشکیل دادند. واحد ثبت در تحلیل محتوای حاضر، مضمون است که این مضامین از متن خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی(ع) استخراج شده و مضامین آشکار و پنهان را دربرمی‌گیرد. در این پژوهش روش نمونه‌گیری به صورت هدفمند بود. داده‌های مورد نیاز برای این پژوهش با استفاده از مقولات مرتبط با تربیت اعتقادی جستجو شد. پس از مشخص کردن نمونه و انتخاب واحدهای تحلیل و زمینه، داده‌های حاصل با روش کدگذاری تحلیل شدند؛ از آنجا که در روش تحلیل محتوای استقرایی، پژوهشگر از به‌کارگیری طبقات از قبل تعیین شده، اجتناب می‌ورزد، از این رو، برای کدگذاری مفاهیم ابتدا متن داده‌ها به دقت چندین بار مطالعه شد، تا یک درک کلی از متون به دست آید. پس از آن متن کلمه به کلمه خوانده شد، تا کدها استخراج گردد و این کار تا نام‌گذاری کدها ادامه یافت. پس از آن کدها براساس تفاوت و شباهتشان در داخل طبقات دسته‌بندی گردیدند (مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲، ص ۲۰۶).

۴. تحلیل محتوای مولفه‌های تربیت اعتقادی خطبه‌های جمعه و عیدین

از تحلیل خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی(ع) به روش کدگذاری باز، کدهای زیر به دست

آمد:

جدول ۱- کدگذاری باز، فراوانی و درصد فراوانی مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت نظری

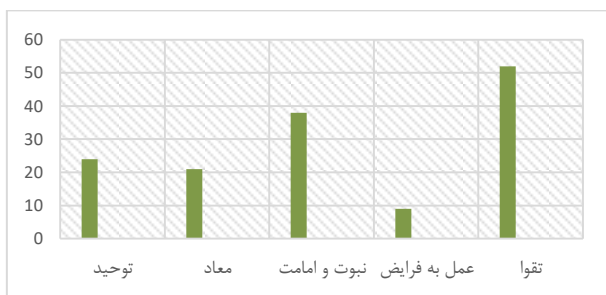
مولفه اصلی	کد	مولفه فرعی	مصادیق	فراوانی	درصد
مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت نظری	A1	خداباوری	شهادت به یگانگی خداوند، حمد الهی، ثنای الهی، صفات الهی	۲۴	۲۸/۹۲٪
	A2	معاذباوری	دنیا، صفات دنیا، مذمت دنیا، یادآوری زوال دنیا، تحذیر از دنیا، فناء دنیا، توصیف مرگ، توصیف قیامت، یاد مرگ و قیامت، بهشت و جهنم، حسابرسی اعمال، شهود قیامت	۲۱	۲۵/۳۰٪
	A3	نبوت و امامت (معرفی الگوها)	شهادت به رسالت، صفات پیامبر اکرم(ص) و اهل‌بیت(ع)، سیره پیامبر اکرم(ص) و اهل‌بیت(ع)، وظیفه ما نسبت به پیامبر اکرم(ص) و اهل‌بیت(ع)، معرفی قرآن، صفات قرآن، قرآن راه سعادت	۳۸	۴۵/۷۸٪

همانطور که در جدول (۱) آمده است، خداباوری با ۲۸/۹۲ درصد، معاذباوری با ۲۵/۳۰ درصد و نبوت و امامت با ۴۵/۷۵ درصد در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی(ع) به کار رفته‌اند که می‌توان گفت تقریباً این مفاهیم با نسبت‌های یکسانی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی(ع) استفاده شده‌اند.

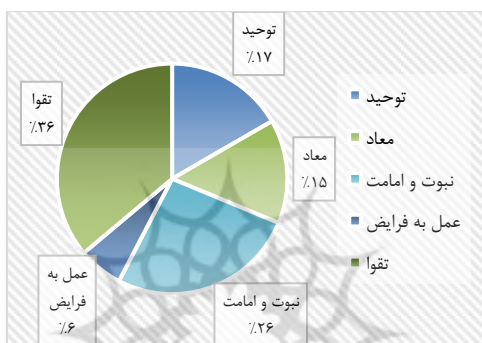
جدول ۲- کدگذاری باز، فراوانی و درصد فراوانی مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت عملی

مولفه اصلی	کد	مولفه فرعی	مصادیق	فراوانی	درصد
مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت عملی	A4	عمل به احکام و فرایض دینی	نماز، زکات، روزه، جهاد، امر به معروف، حج	۹	۱۴/۷۶٪
	A5	تقوا و پرهیز از رذایل	توصیه به تقوا، درجات تقوا، عدم تجاوز از حقوق الهی، دوری از شبهات، پرهیز از رذایل اخلاقی، تقویت تقوا با عبرت‌گیری از گدشتگان، توبه	۵۲	۸۵/۲۴٪

براساس جدول (۲)، مولفه تقوا و پرهیز از رذایل با ۸۵/۲۴ درصد بیشترین فراوانی را در تربیت اعتقادی به خود اختصاص داده و نسبت به عمل به احکام و فرایض دینی با ۱۴/۷۶ درصد، بیشتر به کار برده شده است. بنابراین، می‌توان گفت توصیه به تقوا در نهج‌البلاغه جایگاه بسیار برجسته‌ای در تربیت اعتقادی در ساحت عملی دارد و به طور ویژه باید مورد توجه مربیان تربیتی قرار گیرد و باید برنامه‌ریزی جامعی در آموزش عقاید برای آن وجود داشته باشد.

نمودار ۱- مقایسه فراوانی مفاهیم مربوط به تربیت اعتقادی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)

نمودار ۲- مقایسه درصد فراوانی مفاهیم مربوط به تربیت اعتقادی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)

نمودارهای (۱) و (۲) حاکی از آن هستند که تربیت اعتقادی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع) به ترتیب در مولفه تقوا با بیشترین فراوانی و عمل به فرایض با کمترین فراوانی آمده است. در ساحت نظری نیز مولفه‌ها تقریباً به صورت یکسان تکرار شده‌اند. اگرچه مولفه نبوت و امامت در مجموع، فراوانی بیشتری از توحید و معاد دارند. اما به صورت کلی، بین ساحت عملی و ساحت نظری توازن نسبی برقرار است؛ اگرچه مولفه‌های ساحت نظری از فراوانی بیشتری برخوردارند که نشان‌دهنده رجحان آموزش جنبه معرفتی عقاید بر جنبه عملی و رفتاری است.

۵. تبیین مولفه‌های تربیت اعتقادی

یکی از تحولاتی که در فرایند تربیت باید در مرتبه ایجاد شود، تغییر در اعتقادات و بینش اوست؛ باورهایی که نسبت به هستی، خداوند، خود و نبوت دارد. این تغییرات باید به نحوی صورت پذیرد که مرتبه ضمن فهم عمیق، در عمل نیز آثار آن را مشاهده نماید. از این رو، به طور کلی، با استناد به تحلیل خطبه‌های جمعه و عیدین امیرالمؤمنین (ع)، می‌توان مولفه‌های تربیت اعتقادی را در دو ساحت نظری و عملی دسته‌بندی نمود:

الف- مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت نظری

ساحت نظری در تربیت، به بُعدی از وجود انسان اشاره دارد که مرتبط با تفکر، شناخت، باورها و اندیشه‌های اعتقادی است. این ساحت، پایه‌ای است که در آن فرد به درک مفاهیم، تحلیل ایده‌ها و شکل‌گیری جهان‌بینی می‌پردازد. در تربیت اسلامی، ساحت نظری به معرفت‌افزایی و تقویت ایمان درباره اصول دین (توحید، عدل، معاد، نبوت و امامت) می‌پردازد. بنابر اصول اسلامی، استوارترین اعتقادات، نشأت گرفته از باور صحیح به خداوند و توحید، معاد، نبوت و امامت به عنوان الگوی برتر در زندگی است. از این‌رو، امام علی(ع) در ابتدای بسیاری از خطبه‌ها، این اصول را به عنوان نخستین محورهای سخن خویش مورد تأکید قرار می‌دهند:

♦ **توحید:** در بررسی کلام امام علی(ع)، می‌توان مشاهده کرد که توحید به عنوان محور اصلی تربیت اعتقادی و دینی در نظر گرفته شده است. ایشان با تأکید بر یگانگی و بی‌همتایی خداوند، به تثبیت و تعمیق باورهای توحیدی در جان مخاطبان می‌پردازند. این رویکرد به معنای صرفاً نظری نیست و هدف آن پرورش نگرش عملی است که فرد در تمامی ابعاد زندگی، حضور خداوند را احساس کند. امام علی(ع) با بسط صفات جلال و جمال الهی، درک وابستگی مطلق مخلوقات به خالق را در مخاطبان خود تقویت می‌کنند که این امر خود پایه‌گذار ایمان و تقوای فردی و اجتماعی است^۱ (محمودی، ۱۹۶۸م، ج ۳، ص ۱۴۳). در خطبه‌های تحمیدیه و دیگر بیانات ایشان، امام علی(ع) با تشریح عظمت خداوند و نظم حاکم بر آفرینش، مخاطبان را به تفکر در آیات الهی و شواهد وجود خداوند دعوت می‌کنند (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۲۰۴-۲۰۷).^۲ این نوع تفکر نه تنها به شناخت عمیق‌تری از خداوند منتهی می‌شود، بلکه باعث رشد معنوی و اخلاقی فرد نیز می‌گردد. ایشان با تأکید بر وحدانیت خداوند، هرگونه شرک و انحراف

۱. «الحمد لله أهل الحمد، و لیه و منتهی الحمد و محله، البدء البديع، الأجل الأعظم، و الأعز الأكرم، المتوحد بالكبرياء، و المتفرد بالآلاء، القاهر بعزّه، و المسلّط بقهره، الممتنع بقوّته، المهيمن بقدرته، و المتعالي فوق كل شيء بجبروته، المحمود بامتثانه و بإحسانه، المتخصّل بعطائه، و جزیل فوائده، الموسع برزقه، المسبغ بنعمه، نحمده على آلائه، و نظاهر نعمائه، حمداً يزن عظمة جلاله، و يملأ قدر آلائه و كبريائه».

۲. «الحمد لله الولي الحميد الحكيم المجيد الفعال لما يريد علام الغيوب و ستار العيوب، و خالق الخلق و منزل القطر و مدبر الأمر الدنيا و الآخرة، و رب السماوات و الأرض رب العالمين و خير الفاتحين. الذي عظم شأنه أنه لا شيء مثله تواضع كل شيء لعظمته و ذل كل شيء لعزته و استسلم كل شيء لقدرته و قر كل شيء قراره لهيبته و خضع كل شيء من خلقه لملكه و ربوبيته. الذي يمسك السماء أن تقع على الأرض إلا بإذنه و أن تقوم الساعة إلا بأمره و أن يحدث في السموات و الأرض شيء إلا بعلمه، الحمد لله رب العالمين، رب السموات السبع و رب الأرضين السبع، و رب العرش العظيم. الذي يبقى و يفنى ماسواه، و إليه يؤول الخلق و يرجع الأمر، و هو أرحم الراحمين».

را نفی کرده (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۲۵۹)^۱ و بر این نکته تأکید می‌ورزند که خداوند در ذات خود یکتا و در خارج از ذات خود بی‌همتاست (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴۲).^۲ این مفهوم، انسان را از هرگونه وابستگی به غیر خدا رها می‌سازد و او را به سوی توکل و اعتماد کامل به پروردگار سوق می‌دهد. جنبه مهم دیگر در تربیت اعتقادی امام علی (ع) توجه به فطرت توحیدی انسان است. ایشان با تبیین صفات و نام‌های الهی، به بیداری فطرت توحیدی در وجود انسان می‌پردازند (کفعمی، ۱۳۴۹ق، ص ۷۱۶).^۳ این رویکرد، ضمن تقویت ایمان نظری، فرد را به عمل براساس دستورات الهی و جلب رضایت خداوند سوق می‌دهد. شناخت صحیح از توحید، باعث می‌شود انسان در تمامی اعمال خود، حضور خداوند را احساس کند و زندگی‌اش را براساس این آگاهی سامان دهد. امام علی (ع) همچنین با تأکید بر حمد و شکر نعمت‌های الهی، مخاطبان را به سوی تقویت ایمان و عمل صحیح هدایت می‌کنند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۹).^۴ این رویکرد، نه تنها به یادآوری نعمت‌های خداوند می‌پردازد، بلکه انسان را از غفلت و عصیان بازمی‌دارد. آگاهی از حضور دائمی خداوند و نزدیکی او به انسان، زندگی را دگرگون می‌کند و فرد را به سوی زندگی معنادار و متصل به خداوند سوق می‌دهد.

♦ **معاد:** ایمان به معاد و روز جزا، یکی از ارکان اصلی اعتقادات اسلامی است که نقش بسزایی در تهذیب نفس و اصلاح رفتار انسان دارد. امام علی (ع) در خطبه‌های خویش، با ترسیم تصویری روشن از معاد و عواقب اعمال، سعی در بیدار نمودن مردم از خواب غفلت و تشویق آنان به عمل صالح داشته‌اند (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۹).^۵ بر این اساس، آنچه در کلمات حضرت در خصوص باور به معاد نقش اساسی دارد، در دو مولفه خلاصه می‌گردد:

الف) جایگاه دنیا: دنیا به عنوان جایگاهی که انسان بخشی از حیات خود را در آن سپری می‌کند، از منظر تربیت اعتقادی جایگاه ویژه‌ای دارد. شناخت صحیح ماهیت دنیا و تنظیم رابطه‌ای درست با آن، یکی

۱. «لا نشرك بالله شيئا ولا نتخذ من دونه وليا».

۲. «و أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له إلهها واحدا فردا صمدا وترا لم يتخذ صاحبة ولا ولدا».

۳. «الحمد لله ذي القدرة والسلطان والرفعة والامتنان، أحمده على تتابع النعم، وأعوذ به من العذاب والنقم، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له مخالفة للجاحدين ومعاندة للمبطلين وإقرارا بأنه رب العالمين».

۴. «الحمد لله، أحمده وأستعين به، وأستهديه وأؤمن به، وأتوكل عليه. وأعوذ بالله من الضلالة والردى، من يهدي الله فلا مضل له».

۵. «اما بعد فإن المكر والخديعة في النار، فكونوا من الله على وجل، ومن صولته على حذر. إن الله لا يرضى لعباده بعد عذاره وإنذاره استطرادا و«استدرجا من حيث لا يعلمون». ولهذا يضل سعي العبد حتى ينسى الوفاء بالعهد، ويظن أنه قد أحسن صنعا».

از پایه‌های اساسی در تربیت اعتقادی است که انسان را به سوی کمالات معنوی و سعادت ابدی هدایت می‌کند. امام علی(ع) در خطبه‌های خود به طور مکرر بر لزوم شناخت دنیا و دوری از دنیاپرستی تأکید کرده‌اند. ایشان دنیا را محل عمل و فرصتی برای آماده‌سازی آخرت می‌دانند، نه جایگاه اقامت دائم (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۵۹).^۱ این نگرش، پایه‌ای اساسی در تربیت اعتقادی است که انسان را از وابستگی به مادیات رها کرده و به سوی اهداف متعالی سوق می‌دهد.

به طور کلی در نگرش به دنیا از منظر تربیت اعتقادی می‌توان دو نگاه را ارزیابی نمود:

دنیاداری ممدوح: این نگرش، دنیا را وسیله‌ای برای رسیدن به رضایت خدا و انجام اعمال نیک می‌داند (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۵۹).^۲ افرادی که این دیدگاه را دارند، در عین استفاده از دنیا، از گناهان دوری می‌کنند و به آینده اخروی خود توجه ویژه‌ای دارند. این رویکرد در تربیت اعتقادی، انسان را به تعادل بین زندگی مادی و معنوی دعوت می‌کند.

دنیاداری مذموم: این نگرش، دنیا را هدف نهایی خود قرار داده و به فریب‌های آن دل می‌بندد (محمودی، ۱۹۶۸م، ج ۳، ص ۲۲۸).^۳ چنین افرادی از آموزه‌های دینی غافل شده و در دام غفلت و گمراهی گرفتار می‌شوند. تربیت اعتقادی با تأکید بر خطرات این نگرش، انسان را از دل‌بستگی به مادیات برحذر می‌دارد.

بر این اساس، دنیا دارای خصوصیتی است که در نوع جهت‌دهی به تربیت انسان اثرگذار می‌باشد:

- محل عمل و آزمایش: دنیا فرصتی برای عمل و آزمایش انسان است. امام علی(ع) تأکید می‌کنند که امروز روز عمل است، نه روز پاداش (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۵۹).^۴ این مفهوم در تربیت اعتقادی، انسان را به تلاش برای انجام اعمال صالح و دوری از غفلت تشویق می‌کند.

- زودگذر بودن: دنیا گذرا و ناپایدار است (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۲۰۴-۲۰۷).^۵ و این نگرش به انسان می‌آموزد که به مادیات دل نبندد و فرصت‌های محدود زندگی را برای کسب رضایت الهی غنیمت بشمارد.

۱. «فأعدوا الزاد لیوم المعاد. الیوم عمل ولا ثواب».

۲. «خلقت الدنیا عندهم فلیس یعمرونها، و ماتت فی قلوبهم فلیس یحبونها، و یهدمونها و ینون بها آخرتهم، و یمیعونها و یشترون بها ما یتقی لهم».

۳. «المغر من اغتر بها، لن تعدوا الدنیا إذا تاهت إلیها أمنیه أهل الرغبه فیها، المحبین لها المطمئنین إلیها، المفتونین بها».

۴. «فأعدوا الزاد لیوم المعاد. الیوم عمل ولا ثواب».

۵. «وأمركم بالرفض لهذه الدنیا التاركة لكم الزائلة عنکم، و إن لم تكونوا تحبون ترکها و المبلية لأجسادکم و إن أحببتم تجدیدها».

- **فانی بودن:** همه چیز در دنیا، از جمله انسان و جذابیت‌های مادی، نابودشدنی است (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۵۰۵).^۱ این شناخت در تربیت اعتقادی، انسان را از وابستگی به دنیا رها کرده و به سوی ارزش‌های پایدار معنوی هدایت می‌کند.

- **تغییرپذیری:** احوال دنیا دائماً در حال تغییر است (ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۴۹۱)،^۲ و این نگرش به انسان می‌آموزد که در برابر نعمت‌ها و سختی‌های دنیا صبور باشد و تنها به خداوند توکل کند.

- **فریبندگی:** دنیا با ظواهر فریبنده خود، انسان را به دام می‌اندازد (ورام حلّی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳).^۳ تربیت اعتقادی براساس این مفهوم، انسان را از غفلت و دلبستگی به مادیات برحذر می‌دارد و او را به سوی حقیقت‌های پایدار الهی سوق می‌دهد. بنابراین، امام علی(ع) با تأکید بر ویژگی‌های دنیا، انسان‌ها را به واقع‌بینی و استفاده صحیح از فرصت‌های دنیا برای رسیدن به سعادت اخروی دعوت می‌کنند. این دیدگاه در تربیت اعتقادی، انسان را از اندیشه اقامتگاه بودن دنیا رها کرده و به او می‌آموزد که دنیا را به عنوان گذرگاهی برای رسیدن به اهداف متعالی ببیند. این نگرش، انسان را در برابر مشکلات و فریب‌های دنیا مقاوم کرده و او را به سوی زندگی متعادل و هدفمند هدایت می‌کند. در نهایت، تربیت اعتقادی براساس این آموزه‌ها، انسان را به سوی تقویت ایمان، دوری از غفلت و حرکت در مسیر رضایت الهی سوق می‌دهد.

ب) جایگاه مرگ و قیامت: در خطبه‌های نماز جمعه و عیدین حضرت امیر(ع)، یاد مرگ به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی در تربیت اعتقادی و اخلاقی انسان، نقش بسزایی در جهت‌دهی به رفتارها و نگرش‌های فردی و اجتماعی دارد (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱).^۴ آثار تربیتی یاد مرگ در خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی(ع) را می‌توان در مؤلفه‌های ذیل خلاصه نمود:

۱. اصلاح نگرش به دنیا: یاد مرگ انسان را از فریبندگی دنیا و دلبستگی به مادیات برحذر می‌دارد و او را به سوی نگرشی متعالی نسبت به زندگی سوق می‌دهد. این نگرش، دنیا را به عنوان محل عمل و فرصتی

۱. «أنتم فيه من هذه الدنيا على سبيل من قد مضى قبلكم ممن كان أطول منكم أعماراً وأعماراً و بعد آثراً أصبحت أصواتهم هامدة و رياحهم راكدة و أجسادهم بالية و ديارهم خالية و آثارهم عافية فاستبدلوا بالصور المشيدة و النمارق الممهدة الصخور و الأحجار المسندة».

۲. «فلا تفرحكم الحياه الدنيا، فإنها دارالبلاء محفوفة، و بالغدر معروفه، و بالعناء موصوفه، و كلما فيها إلى زوال، و هي بين أهلها دول و سجال. لا تدوم أحوالها، ولا يسلم من شرها نزالها. بينا أهلها منها في رخاء و سرور، إذا هم منها في بلاء و غرور، أحوال مختلفه، و تارات متصرفه. العيش فيها مذموم و الأمان فيها معدوم، و الرخاء فيها لايدوم».

۳. «فلا تغتروا بالدنيا فإنها تغر و تضر و تمر، غرارة لأهلها، مغرور من اغتر بها».

۴. «أوصيكم عباد الله بتقوى الله و كثرة ذكر الموت، و أذكركم الدنيا التي لم يمتع بها أحد قبلكم و لا بقي لحد بعدكم، فسبيل من فيها سبيل الماضين من أهلها».

برای آماده‌سازی آخرت معرفی می‌کند.

۲. **تقویت انگیزه و پویایی:** آگاهی از محدودیت زمان و فرصت‌های زندگی، انگیزه انسان را برای تلاش و پویایی افزایش می‌دهد. این امر موجب می‌شود فرد از توانمندی‌های خود برای رسیدن به اهداف متعالی استفاده کند.

۳. **مدیریت زمان و برنامه‌ریزی:** یاد مرگ به انسان می‌آموزد که زمان محدود و ارزشمند است. این نگرش، فرد را به سوی برنامه‌ریزی دقیق و استفاده بهینه از فرصت‌های زندگی هدایت می‌کند.

۴. **قناعت و پاکی:** توجه به مرگ و فناپذیری دنیا، موجب کاهش حرص و طمع و تقویت قناعت در انسان می‌شود. این امر به پاکی و عفت در رفتار و روابط اجتماعی کمک می‌کند.

۵. **اصلاح روابط اجتماعی:** یاد مرگ از تنازع‌ها و رقابت‌های ناسالم در روابط انسانی می‌کاهد و به ایجاد روابط سالم و مبتنی بر همدلی و تعاون منجر می‌شود.

۶. **توجه به خدا و احساس عبودیت:** یاد مرگ توجه انسان را به سوی خداوند جلب کرده و احساس وابستگی و نیاز به او را تقویت می‌کند. این نگرش، انسان را به سوی تسلیم و عبودیت در برابر خداوند سوق می‌دهد (فدایی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۳-۱۹۹). بنابراین، یاد مرگ به عنوان یک ابزار تربیتی قدرتمند، انسان را از غفلت و دلبستگی به مادیات رها کرده و به سوی اهداف متعالی هدایت می‌کند. این نگرش نه تنها موجب اصلاح رفتار و نگرش فردی می‌شود، بلکه به بهبود روابط اجتماعی و تقویت معنویت در زندگی کمک می‌کند. از این‌رو، یاد مرگ می‌تواند به عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در برنامه‌های تربیتی و آموزشی مورد توجه قرار گیرد، تا انسان‌ها را به سوی زندگی متعادل و هدفمند هدایت کند.

♦ **نبوت و امامت:** اعتقاد به نبوت پیامبر اکرم (ص) و امامت ائمه معصومین (ع)، از دیگر ارکان مهم تربیت اعتقادی است که نقش تعیین‌کننده‌ای در سعادت دنیوی و اخروی انسان دارد. در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)، مؤلفه نبوت به عنوان یکی از ارکان اصلی تربیت اعتقادی مطرح شده است. این خطبه‌ها با تأکید بر جایگاه پیامبر (ص) به عنوان الگوی کامل و واسطه فیض الهی، نقش محوری ایشان را در هدایت بشریت و تکامل معنوی انسان‌ها برجسته می‌سازند (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹).^۱ امام علی (ع) با به‌کارگیری ابزارهای بلاغی و استناد به آیات قرآنی، به تبیین عظمت رسالت پیامبر (ص) و

۱. «و نشهد ان محمد صلی الله علیه و آله و سلم عبده و رسوله، خاض الی رضوان الله کل غمره، و تجرع فیه کل غصه، و قد تلون له الأدنون، و تألب علیه الأقصون، و خلعت الیه العرب أعتنھا، و ضربت إلی محاربتہ بطون رواحلھا، حتی انزلت بساحتہ عداوتھا من ابعد الدار، و أسحق المزار».

ضرورت پیروی از سیره ایشان پرداخته‌اند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۰۷).^۱ یکی از محورهای اصلی در این خطبه‌ها، تشبیه پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) به ستارگان آسمان است که راهنمای انسان‌ها در تاریکی‌های جهل و گمراهی هستند (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۰).^۲ این تشبیه، علاوه بر بیان نقش هدایت‌گری پیامبر (ص)، بر تداوم این هدایت از طریق اهل بیت (ع) تأکید دارد. از منظر تربیتی، این تشبیه نشان‌دهنده ضرورت وجود الگوهای زنده و پویا در فرآیند تربیت است که انسان‌ها بتوانند با پیروی از آن‌ها، مسیر رشد و تعالی را طی کنند. امام علی (ع) در این خطبه‌ها، با ذکر اوصاف عبادی، سیاسی و اجتماعی پیامبر (ص)، ایشان را به عنوان اسوه حسنه معرفی می‌کند (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۹۹).^۳ این ذکر و یادآوری، نه تنها باعث حفظ هویت دینی می‌شود، بلکه به عنوان یک ابزار تربیتی، الگوگیری از اخلاق و رفتار پیامبر (ص) را تسهیل می‌کند. صلوات بر پیامبر (ص) نیز به عنوان یک عمل تربیتی، باعث تقویت ارتباط معنوی با ایشان و الهام‌گیری از سیره عملی آن حضرت می‌شود (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۸۰).^۴ از سوی دیگر، قرآن به عنوان کتاب هدایت و منبع اصلی تعلیم نبوی، در این خطبه‌ها مورد تأکید قرار گرفته است. امام علی (ع) قرآن را به عنوان کلام الهی، وسیله خردورزی و مبین احکام الهی معرفی می‌کند که راه‌های سعادت و تکامل را به انسان‌ها نشان می‌دهد (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹).^۵ این تأکید، نشان‌دهنده نقش قرآن به عنوان مکمل سیره نبوی در فرآیند تربیت اعتقادی است. در نهایت، خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع) با تأکید بر مولفه نبوت، به عنوان یک نظام تربیتی جامع، انسان‌ها را به سوی شناخت و پیروی از پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) سوق می‌دهند. این رویکرد، نه تنها باعث تقویت باورهای اعتقادی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز تکامل معنوی و دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی است.

ب- مولفه‌های تربیت اعتقادی در ساحت عملی

تربیت اعتقادی، صرفاً محدود به ارائه مفاهیم نظری نبوده و نیازمند توجه به ساحت عملی نیز

۱. «وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، أَرْسَلَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (صف، ۸). إِنْ تَجِبَهُ لِأَمْرِهِ، وَاخْتَصَهُ بِنَبُوْتِهِ. أَكْرَمَ خَلْقَهُ عَلَيْهِ، وَأَجْهَبَهُ إِلَيْهِ. فَبَلَّغَ رِسَالَةَ رَبِّهِ، وَنَصَحَ لِأُمَّتِهِ، وَأَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ».

۲. «أَلَا إِنَّ مَثَلَ آلِ مُحَمَّدٍ (ص) كَمَثَلِ نَجْمِ السَّمَاءِ إِذَا خَوَىٰ نَجْمٌ طَلَعَ نَجْمٌ».

۳. «فَعَلَيْكُمْ بِهَذِهِ الْخَلَائِقِ فَالْزَمُوْهُ، وَتَنَافَسُوا فِيْهَا. فَإِنَّ لَمْ تَسْتَطِيعُوْهُ؛ فَاعْلَمُوا أَنَّ اخْذَ الْقَلِيلِ خَيْرٌ مِنْ تَرْكِ الْكَثِيرِ».

۴. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَرَسُولِكَ وَنَبِيِّكَ وَصَفِيْكَ صَلَوةً تَامَةً نَامِيَةً زَاكِيَةً تَرْفَعُ بِهَا دَرَجَتَهُ، وَتُبَيِّنُ بِهَا فَضِيلَتَهُ، وَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ وَبَارَكْتَ وَتَرَحَّمْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ».

۵. «إِيَّاهَا النَّاسُ! إِنَّ اللَّهَ سَبْحَانَهُ وَتَعَالَى أَنْزَلَ كِتَابًا هَادِيًّا بَيْنَ فِيْهِ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ فَخَدُوا نَهْجَ الْخَيْرِ تَهْتَدُوا، وَاصْدَفُوا عَنْ سَمْتِ الشَّرِّ تَقْصِدُوا».

می‌باشد. ساحت عملی در تربیت به تجلی باورهای اعتقادی در رفتار و عمل اشاره دارد. یعنی اینکه فرد چگونه اعتقاداتش را در زندگی روزمره، عبادات و تعاملات اجتماعی پیاده می‌کند. در واقع مربی برای تحقق کامل تربیت اعتقادی، در عمل نیز باید به مقتضای اعتقادات خود رفتار نموده و از هرگونه عمل خلاف شرع و اخلاق اجتناب ورزد. در تربیت اعتقادی، رابطه میان ایمان و عمل صالح از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. آیات قرآن و سخنان امام علی (ع) همواره بر این ارتباط تأکید کرده‌اند، به‌گونه‌ای که ایمان بدون عمل صالح، بی‌محتوا و عمل بدون ایمان، فاقد روح است. این پیوند ناگسستنی نشان‌دهنده آن است که عمل صالح، تجلی ایمان حقیقی و نتیجه شناخت صحیح از خود و نیازهای وجودی انسان است. از این‌رو، عمل صالح همواره با آگاهی، ادراک و شعور انجام می‌شود و با هدف تقرب به خداوند و پاسخگویی به نیازهای واقعی انسان شکل می‌گیرد. با این حال، عمل صالح نیز آفاقی دارد که اگر مورد توجه قرار نگیرد، ممکن است تباه شود. امام علی (ع) در این زمینه به دوری از گناهان (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۵۱۴)،^۱ نفاق (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹)،^۲ حسد (نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۹)^۳ و سبک شمردن فرایض دینی (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹)^۴ اشاره کرده‌اند که همگی در مفهوم تقوا و پرهیزکاری خلاصه می‌شوند.

♦ **عمل به فرایض و احکام دینی:** یکی از محورهای اصلی در تربیت دینی، عمل به احکام و فرایض دینی است. قرآن کریم با بیان «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات، ۵۶)، هدف خلقت انسان را عبادت معرفی می‌کند. این عبادت از طریق فرایضی مانند نماز، روزه، حج و زکات محقق می‌شود. نماز به عنوان نخستین فریضه واجب در اسلام، نقش محوری در تربیت دینی دارد. نماز نه تنها توحید عبادی و توکل به خدا را تقویت می‌کند، بلکه به انسان کمک می‌نماید تا در مواجهه با حوادث زندگی، تعادل روحی خود را حفظ کند. قرآن در سوره معارج اشاره می‌کند که نمازگزاران از ناهنجاری‌های روحی که دیگران بدان دچار می‌شوند، مصون هستند (معارج، ۱۹-۲۳). همچنین، نماز به عنوان وسیله‌ای برای تقرب به خدا و ایجاد همبستگی اجتماعی، نقش مهمی در موفقیت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند (موسوی، ۱۳۷۶).

۱. «و اتقوا الله فی ما نهاکم عنه، من قذف المحصنه، و إتيان الفاحشه، و شرب الخمر، و بخش المکیال، و نقص المیزان، و شهاده الزور، و الفرار من الزحف».

۲. «و أحرکم أهل النفاق، فإنهم الضالون المضلون، و الزالون المزلون، یلونون الوانا، و یفتنون افتنانا، و یعمدونکم بكل عماد، و یرصدونکم بكل مرصاد، قلوبهم دویه، و صفاحهم نقیه، یمشون الخفاء، و یدبون الضراء وصفهم دواء، و قولهم شفاء، و فعلهم الداء العیاء».

۳. «و إیاکم و التحاسد و الأحقاد فآن هما من فعل الجاهلیه».

۴. «أیها الناس! إن الله سبحانه و تعالی افترض علیکم فرایض فلا تضیعوها، و حد لکم حدودا فلا تعتدوها».

ج ۲، ص ۳۷۹).^۱ امام علی (ع) نیز در خطبه‌های خود بر اهمیت نماز تأکید کرده و آن را عامل پایداری دین و جامعه دانسته‌اند. روزه نیز از دیگر فرایضی است که در تربیت دینی جایگاه ویژه‌ای دارد. روزه با تقویت اراده و استقامت در برابر خواهش‌های نفسانی، به تزکیه نفس و تربیت روحی کمک می‌کند. این فریضه با کنترل امیال و شهوات، زمینه‌ساز صفای باطن و تقویت اراده انسان می‌شود. امام علی (ع) در سخنان خود، روزه را به عنوان نشانه‌ای از ایمان مومن برشمرده و بر ادای آن تأکید کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۶۶۲).

زکات نیز به عنوان یکی از فرایض دینی، نقش مهمی در تربیت اخلاقی و اجتماعی انسان دارد. این فریضه با از بین بردن صفت بخل و ایجاد روحیه نیکوکاری، به تقویت تقوا و تزکیه نفس کمک می‌کند (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹).^۳ زکات همچنین به عنوان عاملی برای کاهش فقر و ایجاد تعادل اجتماعی، نقش مهمی در سلامت جامعه ایفا می‌نماید (سید بن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۵۴).^۴ عمل به احکام و فرایض دینی و فلسفه تشریع احکام الهی، یکی دیگر از مولفه‌هایی است که حضرت در همه خطبه‌های نماز جمعه و عیدین بدان پرداخته و مردم را به آن تشویق کرده است (موسوی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹).^۵ از کلام نورانی حضرت دریافت می‌شود که التزام به فرایض دینی، صیانت‌کننده بهداشت جسم و روان فرد و اجتماع است (کفعمی، ۱۳۴۹ق، ص ۷۱۶؛ هارونی، ۱۴۲۲ق، ص ۶۱).^۶ مثلاً در منطق حضرت علی (ع) جهاد، جنگ نیست؛ بلکه عزتی است که جامعه را به آرامش می‌رساند و با این آرامش دعوت به خیر و امر به خوبی‌ها و نهی از فساد و زشتکاری باعث می‌شود که جامعه از نعمت امنیت برخوردار باشد. محروم شدن از محبت و انس و حمایت ارحام، تولیدکننده غربت و افسردگی است، و یکی از دستورات فرایض دینی، صله رحم است که تضمین‌کننده بهداشت روحی و روانی فرد در جامعه و همچنین مانع بزرگی در فروپاشی‌های اخلاقی اجتماعی و استحکام بنیاد خانواده است (موسوی،

۱. «عباد الله! افزعوا إلى قوام دينكم بإقام الصلاة لوقتها».

۲. «وارغبوا في ما كتب الله لكم، وأدوا ما افترض عليكم من الجهاد، والحج، والصيام، والصلوة، والزكاة، ومعالم الإيمان».

۳. «عباد الله! افزعوا إلى قوام دينكم بإقام الصلاة لوقتها، وإيتاء الزكاة لجلتها».

۴. «والحمد لله على ما منحكم، وعودوا بالمزيد من الخير على أهل التاميل لكم و ساووا ضعفانكم في ما كلکم، و ما تناله القدره من استطاعکم، و علی حسب امکانکم، فالدرهم فيه بمائه ألف، المزيد من الله».

۵. «أيها الناس! إن الله سبحانه وتعالى افترض عليكم فرایض فلا تضیعوها، و حد لكم حدودا فلا تعدوها».

۶. «أوصیکم عباد الله بتقوی الله و العمل بطاعته و اجتناب معصيته فإنه من قطع الله و رسوله فقد فاز فوزا عظیما، و من یعص الله و رسوله فقد ضلّ ضلّالا بعيدا و خسر خسرا نابینا»؛ «ودین الحق، لیزیح به علتکم، و یوقظ به غفلتکم».

۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۷۹).^۱ بیان حضرت در این باب (توصیه برای انجام فرایض) گاهی تذییر و گاهی تشبیه است، یعنی ایشان گاهی مردم را از عذاب الهی و عاقبت اعمالی که انجام می‌داده‌اند، ترسانیده و عاقبت گذشتگان را بیان می‌کردند. در مواردی هم با دعا و طلب مغفرت برای کسانی که فرایض الهی را بجا می‌آوردند، مردم را برای انجام تکالیف تشویق می‌کردند (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۶۹).^۲ التزام در تبعیت از امر و نهی الهی، نه تنها ضمانت سلامت روح و روان انسان مومن است، بلکه او را از بلای بزرگ‌تری که انهدام و امحای حسنات و ارزش‌های الهی و انسانی اوست، در امان نگه می‌دارد. تنها التزام داشتن به امر و نهی الهی است که محبت الهی را به مودت، مودت را به آزادگی، آدم بودن را به آدمیت، و به روح انسان حقیقت روحانی می‌بخشد (قنبری همدانی، ۱۳۹۶، ص ۱۰۷).

♦ **تقوا و پرهیز از رذایل:** تقوا و پرهیز از رذایل اخلاقی نیز از دیگر مؤلفه‌های مهم در تربیت دینی است. تقوا به معنای حفظ کردن خویش از چیزی است که انسان از آن می‌ترسد. تقوا در اصطلاح شرعی به معنای نگهداری نفس از چیزی است که موجب گناه می‌شود و گرفتار خشم و غضب الهی می‌گردد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۵۳۰). این معنا از تقوا (حفظ نفس از گناه و خشم الهی)، در قرآن و سخنان امام علی (ع) مورد تأکید فراوان قرار گرفته است. برای دستیابی به مقام تقوا و رهایی از خشم الهی شخص می‌بایست از هر آنچه خداوند از آن بازداشته است، پرهیز کرده و به هرچه فرمان داده است، انجام دهد. اینکه انسان بتواند بر خود و اراده عقل و ایمانش، و بر خواهش‌های نفسانی فائق آید، این نیرو را تقوا نامند. تقوا در سخنان حضرت امیر (ع) نه تنها به عنوان عامل رهایی از فتنه‌ها و گناهان شناخته می‌شود، بلکه زمینه‌ساز کامیابی در دنیا و آخرت است (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴۲).^۳ امام علی (ع) در خطبه‌های خود، برای رعایت تقوا دو مرحله را بیان می‌نماید: نخست ترس از عدل و دادگری خداوند (نه ذات رئوف خداوندی) و دوم انجام عمل صالح با نیت خالص (وَرَامَ حَلًی، بی تا، ج ۱، ص ۱۳).^۴ در مجموع، تربیت

۱. «أیها الناس! إنه لا یستغنی الرجل، وإن کان ذاملاً و ولد، عن عشیرته، عن مودتهم و کرامتهم، و دفاعهم عنه بایدیهم و ألسنتهم. و هم أعظم الناس حیطة من ورانه، و ألمهم لشعته، و أعطفهم علیه، عند نازله إن نزلت به».

۲. «عباد الله! فاتقوا الله و راقبوه، و اعملوا للیوم الذي تسیر فیہ الجبال، و تشق السماء بالغمام، و تطایر الکتب عن الأیمان و الشمال».

۳. «أوصیکم عباد الله بتقوی الله و العمل بطاعته و اجتناب معصیته فإنه من طیع الله و رسوله فقد فاز فوزاً عظیماً، و من یعص الله و رسوله فقد ضلّ ضلالاً بعيداً و خسر خسراً مبیناً».

۴. «أوصیکم عباد الله، بتقوی الله، فإنها خیر ما تواصی العباد به، و أقر به من رضوان الله، و خیر عواقب الأمور عند الله، و بتقوی الله أمرتم، و للاحسان و الطاعة خلقتهم. فاحذروا من الله ما حذرکم من نفسه، فإنه حذر بأساً شدیداً، و اخشوه خشية لیست بتعذیر. و اعملوا لله فی غیر ریا و لا سمعة، فإنه من یعمل لغير الله یکله الله سبحانه إلی من عمل له یوم القیامة، و من یعمل مخلصاً لله یتولی الله ثوابه».

اعتقادی در ساحت عملی، بر پایه ایمان و عمل صالح استوار است. عمل به فرایض دینی و پرهیز از رذایل اخلاقی، نه تنها به تقویت ایمان و تقوا کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز سعادت فردی و اجتماعی انسان است. این رویکرد تربیتی، با تأکید بر شناخت صحیح از خود و نیازهای وجودی، به انسان کمک می‌کند تا در مسیر تقرب به خداوند گام بردارد و از آفات اعمال دوری کند.

۶. نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش تحلیل مولفه‌های تربیت اعتقادی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع) بود. یافته‌ها نشان داد، خطبه‌های ایشان به طور متوازن به دو ساحت نظری و عملی تربیت اعتقادی پرداخته‌اند. در ساحت نظری، مفاهیمی مانند توحید (۲۸/۹۲٪)، معاد (۲۵/۳۰٪)، و نبوت و امامت (۴۵/۷۸٪) به عنوان پایه‌های اصلی تربیت اعتقادی مورد تأکید قرار گرفته‌اند. در ساحت عملی، تقوا و پرهیز از رذایل اخلاقی (۸۵/۲۴٪) بیشترین فراوانی را داشته و عمل به فرایض دینی (۱۴/۷۶٪) نیز به عنوان ابزارهای تربیتی مورد توجه بوده‌اند. در بازخوانی آموزه‌های تربیت اعتقادی در خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)، می‌توان به نظام تربیتی جامع دست یافت که نه تنها پاسخگویی چالش‌های اعتقادی جوانان در عصر حاضر است، بلکه راهکارهای عملی برای تثبیت ایمان ارائه می‌دهد. این نظام تربیتی با تلفیق ساحت نظری و ساحت عملی، به گونه‌ای طراحی شده که هم به شبهات فکری پاسخ می‌گوید و هم مسیر زندگی دینی را روشن می‌سازد. در بعد نظری، تأکید بر مفاهیم بنیادین توحید، معاد، نبوت و امامت با استدلال‌های عقلی و نقلی، پاسخی محکم به پرسش‌های نسل امروز درباره اصالت دین و کارآمدی آن در زندگی مدرن است. در بُعد عملی، توجه به فرایض دینی و پرهیز از رذایل اخلاقی، راهکاری عینی برای ارتباط با معارف دینی در زندگی روزمره فراهم می‌کند. بر این اساس، از بررسی نظام‌مند آموزه‌های تربیتی در خطبه‌های نماز جمعه و عیدین امام علی (ع) می‌توان ویژگی‌های یک نظام تربیتی اعتقادی مطلوب را استنباط کرد؛ ازجمله، پاسخگویی به چالش‌های معرفتی هر عصر، ارائه نظام فکری منسجم در حوزه‌های خداشناسی، معادباوری، نبوت‌پژوهی و امام‌شناسی، به کارگیری روش‌شناسی ترکیبی در استدلال‌های اعتقادی. نتایج این پژوهش می‌تواند به عنوان الگویی برای طراحی دوره‌های تربیت مربی دینی، تولید محتوای پاسخگویی به شبهات جوانان، یا معیاری برای ارزش‌یابی برنامه‌های تربیت اعتقادی مورد استفاده قرار گیرد.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن اشم کوفی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق). *الفتوح*. بیروت: دارالاضواء، ج ۲.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱.
ابن طاووس، رضی الدین علی بن موسی (۱۴۰۹ق). *إقبال الأعمال*. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۲.
ابن عبد ربّه، شهاب الدین (۱۴۰۴ق). *العقد الفرید*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۴.
تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء، ج ۷.
خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷). *بنیانه گام دوم انقلاب اسلامی*. دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه‌ای.
ذبیحی فر، حجت، مهریزی، مهدی (۱۳۸۹). پژوهشی درباره خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع). *علوم حدیث*، ۱۵ (۲)، ص ۸۵-۱۱۳.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴ق). *المفردات فی غریب القرآن*. قم: دفتر نشر کتاب.
شجاعی، مسلم؛ عوض‌زاده، ابوطالب (۱۴۰۱). چالش‌های تربیت دینی با رویکرد دین‌گریزی در دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه. *پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی*، ۲ (۲)، ص ۴۹-۶۶.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق). *مصباح المتعجل*. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). *الامالی*. بیروت: دارالثقافه.
عباسی، حجت‌الله؛ موسوی نسب قمی، سید محمدصادق؛ طوسی، اسدالله (۱۴۰۲). تبیین چارچوب نظری تربیت اعتقادی از رهیافت انسان‌شناسی فلسفه اسلامی. *تربیت اسلامی*، ۱۸ (۴۵)، ص ۱۰۷-۱۲۹.
عبداللهی، مهدی (۱۳۸۶). *خطبه‌های معصومین (ع) در جمعه‌ها و عیدین*. قم: پیام امام هادی (ع).
فدایی، محمدجواد (۱۳۹۰). *یاد مرگ (ابعاد و کارکردهای تربیتی یاد مرگ در نهج البلاغه)*. قم: موسسه بوستان کتاب.
قنبری همدانی، حشمت‌الله (۱۳۹۶). *آیین زندگی اسلامی و انسانی*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
کفعمی، تقی الدین ابراهیم بن علی (۱۳۴۹ق). *جنه الأمان الواقیه و جنه الإیمان الباقیه*. نجف: دارالکتب العلمیه.
محمودی، محمدباقر (۱۹۶۸م). *نهج السعاده فی مستدرک نهج البلاغه*. بیروت: موسسه النعمان، ج ۳.
مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الامالی*. قم: کنگره شیخ مفید.
موسوی، صادق (۱۳۷۶). *تمام نهج البلاغه*. قم: موسسه صاحب الزمان (عج)، ج ۴، ۲.
مهریزی، مهدی؛ ذبیحی فر، حجت (۱۳۹۰). *خطبه‌های جمعه و عیدین امام علی (ع)*. قم: خویی.
مؤمنی‌راد، اکبر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. *اندازه‌گیری تربیتی*، ۴ (۱۴)، ص ۱۸۷-۲۲۲.

نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق). *وقعه صفین*. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی، ج ۱.
وژام، ابن ابی فراس حلّی (بی‌تا). *تنبيه الخواطر ونزهه النواظر*. قم: مکتبه الفقیه، ج ۱.
هارونی، یحیی بن حسین (۱۴۲۲ق). *تیسیر المطالب فی أمالی أبی طالب*. صنعاء: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه.